

PSIXOLINGVISTIK YONDASHUVLARNING SHAKLLANISHI

Urakbaeva Nuraybat Maxset qizi

Qoraqalpoq davlat universiteti 2-kurs magistranti

Annotatsiya: ushbu maqolada psixolingvistik yondashuvlarning shakllanishi va zamonaviy psixolingvistikaning yo‘nalishlari haqida ma’lumotlar berilgan;

Kalit so‘zlar: antroposentrik paradigma, psixolingvistika, biheviyistik yondashuv, nutq, generativ grammatika, kognitiv-semantik yondashuv;

Psixolingvistika nutqiy faoliyatni nutq akti mazmuni bilan so‘zlovchining maqsad-niyati orasidagi aloqadorlik nuqtayi nazaridan o‘rganadigan fan. U nutqni idrok etish, tilni egallash kabi masalalarni o‘rganadi. Psixolingvistikaning diqqat markazida individ va kommunikatsiya turadi. Unga ko‘ra, so‘zlovchi nutqni yuzaga chiqarar ekan, o‘zi o‘ylagan niyatini ma’lum qoidalar asosida aniq tilning nutq birliklariga uzatadi. Tinglovchi nutqni qabul qilar ekan, nutq ifodalarining tashqi shaklida o‘z aksini topgan ma’noni chiqarib oladi. Charlz Osgudning fikricha, “*Psixolingvistika so‘zlovchi niyatining muayyan madaniyat kodida (tilida) qabul qilingan signalga aylanishi va bu signallar tinglovchining interpretatsiyasida qaytadan namoyon bo‘lishi jarayonlarini o‘rganadi. Boshqacha qilib aytganda, psixolingvistika kommunikatsiyaning kodlash va dekodlash jarayonlari bilan shug‘ullanadi*”¹. Shuni ta’kidlash joizki, psixolingvistikaning tadqiqot predmeti faqat kod strukturasi va signal bo‘lib qolmay, balki matn yaratish va uni tushunish bilan bog‘liq jarayonlar, kishilar muloqotidagi barcha murakkab omillar hisoblanadi. Inson tilni to‘liq egallash imkoniyatiga ega bo‘lib tug‘iladi. Biroq bu imkoniyatni amalga oshirish kerak bo‘ladi. Buni qanday yuz berishini tushunish uchun psixolingvistika bolalar nutqining rivojlanishini o‘rganadi. Psixolingvistika, shuningdek, nutqiy faoliyat va uning harakatga kelish jarayonining me’yordan chiqib ketish sabablarini tadqiq qiladi. Kattalar va bolalar nutqidagi buzilishlarni o‘rganadi.

¹ Lutfullayeva D. O‘zbek tili assotsiativ lug‘atining nazariy va amaliy masalalari: Filol. fan. dok. ... diss. - Toshkent, 2017. - 248 b.

Psixolingvistika ba'zan til va tafakkurni o'rganadigan fan sifatida belgilanadi. Psixolingvistikaning asosiy maqsadi insonning so'zlash va tilni tushunish qobiliyati zahirida yotgan struktura va jarayonlarni aniqlashdir. Psixolingvistlarning kishilar orasidagi o'zaro til munosabatlari bilan qiziqishlari shart emas. Ular individning ichida kechayotgan hodisalarni tadqiq qilishga harakat qiladi.

Psixolingvistika - til, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi murakkab aloqalarni o'rganuvchi fanlararo soha bo'lib, u XX asrning o'rtalarida mustaqil yo'nalish sifatida shakllandi. Biroq uning ildizlari antik davr falsafasiga va XIX asrning lisoniy hamda psixologik ta'limotlariga borib taqaladi.

Quyida psixolingvistik yondashuvlarning shakllanishi va ularning asosiy bosqichlari keltirilgan²:

Biheviyistik yondashuv (1950-yillar). Psixolingvistikaning ilk qadamlari biheviyizm psixologiyasi ta'sirida bo'lgan. Bu yondashuvda til o'rganish insonning tashqi ta'sirlarga bo'lgan reaksiyasi sifatida talqin qilingan. Bola tilni atrofidagilarning nutqini takrorlash va rag'batlantirish orqali o'rganadi deb hisoblangan. Bu oqimning asosiy namoyondalari Leonard Blumfeld va B.Skinnerlar hisoblanadi.

Kognitiv-mentalistik inqilob (1960-yillar). Noam Xomskiyning generativ grammatika nazariyasi biheviyizmni tanqid ostiga oldi va psixolingvistikada tub burilish yasadi. Xomskiy inson miyasida tug'ma til o'zlashtirish mexanizmi borligini isbotlashga harakat qildi. Til o'rganish shunchaki taqlid emas, balki miyadagi genetik dasturning faollashuvidir. Psixolingvistika e'tibori nutqiy xulq-atvordan **nutqiy qobiliyatga** (competence) ko'chdi.

Nutqiy faoliyat nazariyasi (1970-1980-yillar). Bu yondashuv asosan rus psixolingvistika maktabi (L.Vigotskiy, A.Leontyev) tomonidan rivojlantirildi. Til alohida tizim emas, balki inson umumiy faoliyatining bir qismi (nutqiy faoliyat) sifatida ko'riladi. Nutq jarayoni motvatsiya / fikrni shakllantirish / ichki nutq / tashqi nutq zanjiridan iborat deb tushuntiriladi.

² Iskandarova Sh. Til sistemasiga antropotsentrik yondashuv. – Toshkent: Fan, 2007. - 148 b

Zamonaviy kognitiv-semantik yondashuvlar (XXI asr). Bugungi kunda psixolingvistika kognitiv fanlar bilan integratsiyalashgan. Inson xotirasida soʻzlar shunchaki lugʻat kabi emas, balki murakkab assotsiativ tarmoqlar (toʻrlar) shaklida saqlanishi oʻrganilmoqda. Nutqning vaziyatga moslanishi va tinglovchiga taʼsir oʻtkazish mexanizmlari tadqiq qilinadi. Zamonaviy MRT va EEG texnologiyalari yordamida nutqning miyadagi real vaqt rejimida qayta ishlanishi kuzatilmoqda.

Zamonaviy psixolingvistikaning asosiy yoʻnalishlari

Yoʻnalish	Oʻrganish obyekti
Nutqni idrok etish	Tovush va soʻzlarni eshitish orqali maʼnoni tushunish jarayoni.
Nutqni hosil qilish	Fikrning soʻz va gaplarga aylanish bosqichlari.
Ontopsixolingvistika	Bolalar tili va nutqining shakllanishi.
Etnopsixolingvistika	Tilning milliy madaniyat va tafakkur bilan bogʻliqligi.

Sohaning rivojlanishini shartli ravishda uchta asosiy bosqichga boʻlish mumkin: XIX asr oxiriga kelib, tilga mexanik yondashuv (tilni shunchaki lugʻat va qoidalar toʻplami deb bilish) oʻz oʻrnini subʼektiv va psixologik talqinlarga boʻshatib bera boshladi.

I. Pre-psixolingvistik davr XIX asr oxiri - XX asr boshiga toʻgʻri keladi. Vilgelm fon Gumboldtning “til - bu faoliyat, mahsulot emas” degan gʻoyasi psixolingvistikaga asos boʻldi. Shuningdek, **A.A.Potebnya** va **I.A.Gumboldtning** “energeia” (faoliyat) va “ergon” (mahsulot) tushunchalari oʻrtasidagi farqlashi inqilobiy boʻldi. Til - bu tugallangan buyum emas, balki ruhning doimiy takrorlanib turuvchi ishidir degan falsafani ilgari surishgan. **Boduen de Kurtene** til birliklarining ruhiy tabiatini tadqiq etib, lisoniy hodisalarni inson psixologiyasi bilan bogʻladi. Boduen de Kurtene tilshunoslikka “**fonema**” va “**morfema**” tushunchalarini olib kirish bilan birga, ularni inson miyasidagi “psixofonetik” tasvirlar deb atadi. U til birliklarini tashqi dunyoda emas, balki insonning ruhiy olamida, xotirasida mavjud boʻlgan hodisalar deb bildi. Aleksandr Potebnya Gumboldt gʻoyalarini slavyan tilshunosligiga olib kirdi va “**soʻzning ichki shakli**” nazariyasini yaratdi. Soʻz shunchaki tushuncha emas, balki inson ongida obrazlar

uyg‘otuvchi vositadir. Masalan, “ko‘k” so‘zi qadimgi turkiy tilda shunchaki rang emas, balki ilohiylik va osmon bilan bog‘liq psixologik assotsiatsiyalarni o‘z ichiga olgan. Bu nazariya qadimgi matnlardagi metaforalarni psixolingvistik tahlil qilishda asosiy qurol bo‘ladi³.

Ushbu olimlarning xizmati shundaki, ular tilni o‘rganishda **“Inson”** omilini birinchi planga olib chiqdilar.

II. Shakllanish davri (1950-yillar): 1950-yillarning o‘rtalariga kelib, tilshunoslik, psixologiya va axborot nazariyasi tutashgan nuqtada yangi intizom - **psixolingvistika** dunyoga keldi. Bu jarayonda 1953-yilda Indiana universitetida o‘tkazilgan fanlararo seminar hal qiluvchi rol o‘ynadi. Charlz Osgud psixolingvistikaning dastlabki modelini **“stimul - reaksiya”** zanjiri asosida qurdi. U so‘zlarning hissiy-psixologik ma‘nosini o‘lchash uchun **“Semantik differensial”** metodini ishlab chiqdi. Ushbu metod yordamida qadimgi turkiy matnlardagi “yov” (dushman), “el” (davlat), “Tengri” (tangri) kabi so‘zlarning o‘sha davr kishisi uchun qanchalik ijobiy yoki salbiy emotsional yukka ega bo‘lganini tahlil qilish mumkin. Bu davrda Djordj Miller psixolingvistika bihevizmndan kognitivizmga o‘tishini ta‘minladi. Miller inson xotirasi va diqqatining chegaralanganligini (“Sehri yetti soni” nazariyasi) isbotladi. Uning fikricha, nutqni idrok etish - bu shunchaki tovushlarni eshitish emas, balki miyadagi axborotni qayta ishlash jarayonidir. Bu yondashuv qadimgi bitigtoshlardagi uzun va murakkab gaplarning qadimgi turkiy tinglovchi xotirasida qanday muhrlangani va qanday qabul qilinganini tushunishga yordam beradi.

III. Kognitiv burilish davri (1960-1970-yillar): 1960-1970-yillarda yuz

bergan **“Kognitiv inqilob”** psixolingvistikaning nafaqat metodologiyasini, balki falsafasini ham tubdan o‘zgartirdi. Bu davrda e‘tibor tashqi nutqiy xulq-atvordan inson miyasidagi ichki lisoniy jarayonlarga ko‘chdi. Noam Xomskiyning qarashlari bihevizmning “stimul-reaksiya” modelini butunlay inkor etib, e‘tiborni inson miyasining ichki imkoniyatlariga qaratdi. O‘rxun-Enasoy bitig‘lari mualliflari (masalan,

³ Mengliyev B. O‘zbek tili strukturasi kognitiv tahlili. – Toshkent: Akademnashr, 2020. - 192 b.

Yo'llug' Tigin) turkiy tilning barcha qoidalarini shunday darajada egallaganki, ular bitigtoshlarda murakkab, ammo mantiqiy gaplarni qiyinchiliksiz yarata olganlar. Inson chekli sondagi qoidalar yordamida cheksiz sondagi yangi gaplarni yarata oladi. Bu nazariya qadimgi turkiy matnlardagi o'ziga xos sintaktik qurilmalarni shunchaki nusxa ko'chirish emas, balki o'sha davr turkiy kishisining faol aqliy mahsuli sifatida baholashga imkon beradi.

Davr	Asosiy yo'nalish	Markaziy tushuncha
I bosqich	Pre-psixolingvistika	Nutqiy instinkt, ruh va til aloqasi
II bosqich	Bihevizizm	O'rganilgan ko'nikma (Stimul-Reaksiya)
III bosqich	Generativizm	Tug'ma qobiliyat (LAD)
IV bosqich	Kognitiv/Faoliyat	Axborotni qayta ishlash, Mental olam

Xulosa qilib aytganda, psixolingvistika shunchaki tilshunoslik va psixologiyaning qo'shilishi emas, balki nutqiy faoliyatni (nutqni hosil qilish va uni idrok etish) yaxlit tizim sifatida o'rganuvchi mustaqil soha sifatida shakllandi. U tilni o'zgarimas tizimdan dinamik hodisaga aylantirdi. Zamonaviy bosqichda asosiy e'tibor mental leksikon va konseptual olam manzarasiga qaratildi. Ya'ni, til faqat lug'at va grammatika yig'indisi emas, balki insonning dunyo haqidagi bilimlarini saqlash va qayta ishlash mexanizmi ekanligi faslning bosh g'oyasi hisoblanadi. Nutqiy jarayonlarning miya yarim sharlaridagi muayyan markazlar (Broka va Vernike) bilan bog'liqligi, nutqiy nuqsonlarni (afaziya) o'rganish orqali tilning biologik va psixik asosi birligi tasdiqlandi. Psixolingvistik yondashuvlar nafaqat nazariy, balki ikkinchi tilni o'qitish metodikasi, nutqiy ta'sir (manipulyatsiya) texnologiyalari va sun'iy intellekt tizimlarini yaratishda fundamental poydevor bo'lib xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Lutfullayeva D. O'zbek tili assotsiativ lug'atining nazariy va amaliy masalalari: Filol. fan. dok. ... diss. - Toshkent, 2017. - 248 b.

2. Iskandarova Sh. Til sistemasiga antropotsentrik yondashuv. – Toshkent: Fan, 2007. - 148 b
3. Mengliyev B. O‘zbek tili strukturasi kognitiv tahlili. – Toshkent: Akademnashr, 2020. - 192 b.
4. Белянин В. П. Психоллингвистика. - Москва: Флинта, 2011. - 416 с.
5. Выготский Л. С. Мышление и речь. - Москва: Лабиринт, 1999. - 352 с.
6. Зимняя И. А. Лингвопсихология речевой деятельности. - М.: Московский психолого-социальный институт, 2001. - 432 с.